

IV Bruno Sarlin -seminaari

Huoltaja-säätiö, 24.10.08

KULTTUURINEN VIIVÄSTYMÄ YHTEISKUNNALLISESSA MUUTOKSESSA – LAAHAAKO SOSIAALINEN ULOTTUVUUS AINA JÄLJESSÄ?

Antti Eskola

Alustukseni aihe on niin sanottu *cultural lag* eli kulttuurin viivästyminen tai kulttuurinen viive, kuten tätä sosiologian klassista termiä on suomalaisissa oppikirjoissa käännetty. Aihetta ehdotti minulle Aulikki Kananoja ja suostuin tehtävään ajatellen, että voisi olla kiintoisaa palata sosiologian historiaan sekä kokeilla, vieläkö tällainen vanha käsite toimii, kun pohditaan nykypäivän ongelmia. Voiko sen avulla virittää hedelmällistä keskustelua?

1.

Idean kulttuurillisesta viivästyästä esitti amerikkalainen sosiologian professori **William Fielding Ogburn** (1886–1959). Sosiologian historiaan hän jäi oikeastaan tällä yhdellä ajatuksella ja käsitteellä. Hän esitti ne vuonna 1922 ilmestyneessä teoksessaan, joka käsittelee sosiaalista muutosta. Lyhyesti tiivistäen idea on se, että modernin kulttuurin osat eivät muutu yhtäläistä vauhtia. Jotkut osat muuttuvat nopeammin kuin toiset. Kun osien välillä kuitenkin on vastaavuussuhteita ja riippuvuutta, nopea muutos kulttuurin yhdessä osassa vaatii muutoksia niissäkin osissa, joka ovat vastaavuus- tai riippuvuussuhteessa tuohon nopeasti muuttuvaan osaan.

Ensimmäisenä esimerkkinä Ogburnilla on teollisuus ja koulutus. Niiden välinen riippuvuussuhde on yleensä se, että keksinnöt ja innovaatiot aiheuttavat muutoksia teollisuudessa ja muussa tuotannollisessa toiminnassa, jolloin koulutuksenkin pitäisi vastaavasti muuttua. Tavallisesti koulutukselliset muutokset kuitenkin kulkevat tai laahaavat perässä, milloin lyhyen aikaa, milloin ehkä vuosikausia. Kulttuuri on sen aikaa tältä osin huonosti sopeutuneessa, tasapainottomassa tilassa.

Ogburnin laajimmin käsittelemä esimerkki koskee kuitenkin metsien käyttöä ja siinä tapahtuneita historiallisia muutoksia. Silloin kun jonkin alueen väestömäärä on vielä pieni ja eletään paljolti luontoistaloudessa, metsät tuntuvat riittävän hyvin väestön tarpeisiin. Tuollaisena menneenä historiallisena aikana metsiä saattoi surutta hakata rakennusaineeksi ja polttopuiksi, kasketa ja raivata pelloiksi. Ihmisten elämäntapa, luontoa koskeva ajattelu ja myös lainsäädäntö olivat tämän tosiasian mukaisia.

Ajat kuitenkin muuttuivat kun väestö kasvoi, teollisuus kehittyi ja puun tarve se raaka-aineena lisääntyi. Monin paikoin Yhdysvaltoja, jota Ogburnin esimerkki käsittelee, metsät oli kuitenkin hävitetty. Toisin paikoin niiden suruton hyväksikäyttö yhä jatkui, vaikka suhtautumisen metsiin samoin kuin metsiä koskevien käytäntöjen olisi pitänyt jo muuttua aivan toisiksi. Eli olisi pitänyt ryhtyä metsien suojeluun, niiden viisaasti hallittuun käyttöön, rationaaliseen metsänhoitoon, istutuksiin jne. Metsien käyttöä koskeva lainsäädäntö ja muu julkinen ohjaus laahasivat nekin perässä. – Ogburnin vanha esimerkki on ikävä kyllä monin paikoin maapalloa yhä ajankohtainen.

Puhe kulttuurin perässä kulkemisesta on vailla merkitystä niin kauan kuin ei tarkenneta, mikä kulkee edellä ja mikä viivästyneenä sen perässä. Ogburnin varsinaiseksi panokseksi sosiologiseen keskusteluun onkin usein nähty erottelu *aineellisen kulttuurin* ja siihen *sopeutuvan kulttuurin* välillä. Kehitystä eteenpäin vievän muutoksen todellisena lähteenä hän näkee materiaaliset keksinnöt, kuten työkalut, koneet, raaka-aineet, aseet ja tekniset menetelmät. Sopeutuvaa kulttuuria on ihmisen sosiaalinen ja institutionaalinen elämä, kuten tavat, uskomukset, filosofiat, lait ja hallinnolliset järjestelyt. Ogburnin hypoteesi, tiukassa mielessä, on se, että sosiaalinen elämä tai kulttuurin sosiaalinen puoli muuttuu viiveellä aineellisen kehityksen jäljessä.

2.

Haluan nyt seuraavaksi vertailla tätä hypoteesia muutamiin muihin, joissa myös esiintyy ajatus, että jokin jää jälkeen jostain tai laahaa sen perässä niin, että syntyy ongelmia.

Ensimmäiseksi tulee mieleen marxilaisen yhteiskuntateorian perusidea, jonka mukaan aineelliset *tuotantovoimat* kulkevat kehityksen edellä ja sosiaaliset *tuotantosuhteet* laahaavat jäljessä. Tämä johtaa hankaluuksiin, eli vanhaa marxismia oppikirjaa lainaten: ”Sitä mukaa kuin tuotantovoimat kasvavat kehittyvät niiden ja tuotantosuhteiden välillä väistämättä epäsuhte, joka lopulta muodostuu selkkaukseksi, sillä aikansa eläneet tuotantosuhteet haittaavat tuotantovoimien etenevää kehittymistä.”

Aineellisen tuotannon kehittymistä Marx ei pidä pahana, vaan se on välttämättömyys, sillä kuin ihmisen tarpeet laajenevat, niin samalla laajenevat tarpeita tyydyttävät tuotantovoimat. Marx jatkaa, että vapaus tällä alueella saattaa muodostua ainoastaan siitä, että ”yhteiskunnallistunut ihminen, yhteen liittyneet tuottajat sääntävät rationaalisesti tätä aineenvaihtoaan luonnon kanssa, saattavat sen yhteiseen valvontaansa sen sijaan että se hallitsisi heitä sokeana mahtina” (Pääoma 3, sivu 808). Avainkäsite on siis *rationaalinen yhteistoiminta*. Sen avulla aineellinen kehitys otetaan suunnitelmalliseen hallintaan eikä enää laahauduta sen perässä.

Ogburnin ratkaisu on samansuuntainen. Hän sanoo, että sosiaalisen ei välttämättä tarvitse kulkea aineellisen perässä, mutta tämä edellyttää korkeatasoista *suunnittelua, ennakointia ja kontrollia*. Luonnollisesti näidenkin edellytyksenä on ihmisten yhteistoiminnallinen vuorovaikutus, ei erillisyys, itsekkyyys ja kaikkien sota kaikkia vastaan.

Nämä ratkaisut ovat valoisia ja edistysuskoisia, mutta jälkeenjäämishypoteesi on muotoiltu joskus silläkin tavalla, että näkymät ovat synkkiä ja ratkaisuehdotukset konservatiivisia. Tällöin ei ole puhuttu kulttuurisesta vaan *biologisesta jälkeenjäämisestä*. On ajateltu, että niin kauan kuin ihmislaji on esiintynyt maapallolla, ihmisen biologinen perusolemus on muuttunut paljon hitaammin kuin hänen aineellinen ja henkinen kulttuurinsa. Ehkä se ei ole muuttunut ollenkaan, Joka tapauksessa näiden kahden välinen ristiriita on kasvanut yhä suuremmaksi, mikä selittää niin mielenterveysongelmia kuin itsemurhia ja rikollisuuttakin.

Tässä jälkeen ei siis olekaan jäänyt sosiaalinen, vaan ihmisen biologinen olemus. Georg Henrik v. Wright nosti kirjassaan *Tiede ja ihmisjärki* ongelman esiin lainaamalla Einsteinia: ”Modernin ihmisen tragiikka on yleisesti ottaen siinä, että hän on luonut itselleen elinehdot, joihin hän fylogeneettisen kehityksensä perusteella itse ei ole kasvanut”. v. Wright jatkaa kysymällä synkästi: ”Onko tämän tragedian jäätävä pysyväksi. Kun ajatellaan, miten hitaasti lajien kehitys tapahtuu, on olemassa riski, että ihminen ei ehdi sopeutua muuttuneisiin elinoloihinsa ennen kuin hän on lajina tuhoon tuomittu.”

Synkkä ja mahdottoman tuntuinen on myös ratkaisu, jota Pentti Linkola tarjoaa samantyyppiseen ongelmaan. Sehän on paluu esivanhempiemme yksinkertaiseen elämään, jonka ajatellaan vastaavan paitsi ihmisen myös koko luonnon biologista perusolemusta paremmin kuin nykyinen tuhoava elintapamme. Ratkaisu on kirjaimellisesti taantumuksellinen, mutta kovasti en osaa innostua niistäkään eteenpäin katsovista ideoista, joissa ihmisen biologista ”jälkeenjääneisyyttä” halutaan korjata biotekniikan, geenimanipulaation, siirrännäis- ja keinoelintekniikan ynnä muiden suoraan ihmisruumiiseen kohdistuvien toimenpiteiden avulla.

Näiden kahden eli kulttuurillisen ja biologisen jälkeenjäämisen lisäksi voimme rakennella monia muitakin asetelmia, joissa ongelmia syntyy, koska jokin asia on jäänyt jälkeen jostain muusta. Esimerkiksi vanhenemisen tutkijoiden huolena on usein se, että ihmisten elinikä on pidentynyt ja vanhusten määrä kasvanut, mutta terveydenhoito ja vanhusten huolto eivät ole pysyneet kehityksen mukana. Pidentynyt elinikä ei varsinaisesti kuulu aineelliseen kulttuuriin, mutta lienee paljolti sen, kuten paremman ravinnon ja lääketieteen kehittymisen seurausta. Sosiaalisten järjestelmien jälkeenjäämisestä ja vaikeudesta sopeutua muutokseen tässäkin problematiikassa on kysymys.

Oma lukunsa on sellaiset asetelmat, jotka ovat johtaneet tämänhetkiseen talous- ja pankkikriisiin. Näyttäisi, että tässä ovat edellä kulkeneet erilaiset yksityisen pääoman tuottoa maksimoimaan pyrkineet keksinnöt ja perässä on kulkenut yhteiskunnallinen sääntely. Nyt se yrittää ottaa välimatkan kiinni heittämillä peliin suunnattomia määriä verovaroja, joita valtiot ovat keränneet aivan toisenlaisiin kansalaisten tarpeisiin.

Niin pitkälle kuin jotkut näistä sovelluksista etäännyvätkin Ogburnin alkuperäishypoteesista, ne johtavat yhdessä mielessä saman suuntaiseen loppupäätelmään. Päätelmä on se, että niin tieteen ja tekniikan kehitys kuin globalisoitunut kapitalistinen markkinatalouskin synnyttävät omalakisista muutoksista, joihin meidän pitäisi vastata kehittämällä sosiaalisia järjestelmiä mukaan lukien niin lainsäädännön ja hallinnolliset menettelyt kuin epäviralliset instituutiot ja ajattelutavatkin. Tämä kehittäminen vaatii välttämättä niin julkisen vallan toimia eli poliittisia päätöksiä kuin myös kansalaisaktiivisuutta, kuten kansalaisjärjestöjä sekä niiden puitteissa tapahtuvaa vapaaehtoistoimintaa ja vertaistukea.

3.

Päätelmä ei äkkiä ajatellen ole kovinkaan ihmeellinen, mutta sen ympärillä kyllä riittää ihmettelemisen aiheita. Siirryn nyt hetkeksi tällaisen ihmettelyyn ottamalla pari hyvin erilaista esimerkkiä, jotka molemmat kuitenkin ovat meillä ajankohtaisia.

Ensimmäinen koskee suomalaista yliopistopolitiikkaa. Jos tekniset ja taloudelliset systeemit kehittyvät huikkeasti muutenkin, omalakisesti, niin miksi juuri tämän kehityksen edistämiseksi halutaan luoda uusi niin sanottu ”huippuyliopisto”, yhdistämällä Teknillinen korkeakoulu, Helsingin kauppakorkeakoulu ja Taideteollinen korkeakoulu? Jos kerran se, mikä laahaa materiaalisen ja kaupallisen jäljessä, on sosiaalinen, niin sosiaalitieteistähän ”huippuyliopisto” pitäisi kehittää. Eikö nykyinen korkeakoulupolitiikka vain pahenna Ogburnin tarkoittamaa kulttuurista viivettä? Vertauksen ottaen, tähän on samaa kuin jos urheilussa voimavarat suunnattaisiin kehittämään dopingia eikä sen valvontaa, vaikka valvonta ja kontrolli jo nyt laahaavat pahasti perässä.

Materialistis-kaupallisen ja toisaalla sosiaalisen välillä on nimittäin yliopistomaailmassakin selvä vastakkaisuus. Huomasin sen selvästi, kun aikoinaan olin erään työryhmän jäsenenä viemässä vapaaehtoistyötä osaksi yliopisto-opiskelua, yhtenä oppimisen muotona. Ajatus ymmärrettiin ja otettiin vastaan sellaisissa aineissa kuin sosiaalipolitiikka ja sosiaalityö, sosiologia, psykologia ja kasvatustiede, mutta ei siellä, missä opetettiin yritystaloutta ja muita sentyyppisiä aineita. Niitä hallitsevassa kulttuurissa ajateltiin, että mitään, minkä voi tuottaa, kaupallistaa ja myydä, ei pidä antaa ilmaiseksi. Pelkään, että tämä tulee olemaan myös Aalto-yliopiston henki, huippuunsa vietynä.

Toinen, jälleen ajankohtainen mietiskelyn aihe herää eloon aina kun tapahtuu jotakin järkyttävää, kuten nyt Jokelan ja Kauhajoen koulusurmat. Jostakin nousee esiin satojen vapaaehtoistyöntekijöiden ja kriisiavun antajien joukko samoin kuin julkinen tohina lainsäädännöstä, kuten tällä kertaa aselaeista ja niiden muuttamisen tarpeesta.

Hyvä niin, mutta tarvitaanko aina ensin kriisi? Eikö aselakeja olisi voinut tiukentaa jo ennakoivasti? Keskusteluun ärsyttääkseni rohkenen myös kysyä, talvehtiiko tämä vapaaehtoisten ja kriisityöntekijöiden armeija jossakin kriisiä odotellen. Vai tekeekö se myös ennaltaehkäisevää työtä, joka vain ei näy julkisuudessa niin kuin kriisityö näkyy? Ehkä tämä näkyvyyden erilaisuus luo kuvaa, että hyvää tarkoittavat toimet laahaavat aina perässä?

4.

Alustukseni otsikossa kysytään, laahaako ”sosiaalinen ulottuvuus” aina jäljessä. Käytän esitykseni loppuajan kuvaillakseni sosiaalista ulottuvuutta kulttuurina tai oikeastaan samanaikaisesti elävinä rinnakkaisina kulttuureina, joista välillä tekee ihan kipeää kysyä, kumpi niistä ”laahaa jäljessä”.

Yllättävien väkivallantekojen, kuten koulusurmien jälkeen poliisilla on tapana pohtia, mikä oli teon ”motiivi”. Sana viitanee siihen, mitä tekijä halusi saada teollaan aikaan. Toisesta suunnasta eli menneisyydestä etsitään selitystä kun kysytään, oliko tekijä ehkä ”koulukiusattu”.

Tällaisten yksittäisten, pistemäisten selitysten etsiminen ei vie kovinkaan pitkälle. Hedelmällisempää on kysyä, mikä on se kulttuuri tai sen kulttuurin henki, jossa tai jonka vallitessa tuollaisia väkivallantekoja todennäköisimmin syntyy.

Kulttuurin ei-aineellinen, materiaaliseen sopeutuva puoli ei ole, kuten myös Ogburn muistuttaa, ainoastaan lainsäädäntöä ja hallinnollisia toimia, vaan siihen kuuluvat myös yleiset ajattelutavat, uskomukset ja filosofiat. Ne eivät ole yksittäisiä pisteitä, joita voitaisiin muuttaa yksittäisin toimin, vaan niitä luonnehtivat pikemminkin sellaiset sanat kuin variaatio ja toisto. Kulttuuri syntyy siitä, että hengeltään sama asia toistuu jatkuvasti eri yhteyksissä ja eri muodoissa. Näillä toistoilla kulttuuri jatkuvasti tuotetaan ja uusinnetaan.

Kauhajoen kouluampumisen jälkeen keskustelu onkin pyrkinyt kartoittamaan kulttuuria, josta tällaiset tapaukset nousevat. Erityisesti on huomiota kiinnitetty kahteen sosiaalisen ulottuvuuden kulttuuriseen elementtiin. Ensimmäinen on *ihmisen erityislaadun ja arvon väheksyminen, äärimuotoinaan ihmisviha ja alentunut kynnyks tappaa toinen ihminen*.

Omissa sosiaalipsykologian kirjoissani yritin aina tähdentää, että vaikka ihminen polveutuukin apinasta, kuten sanotaan, hän on tärkeimmiltä kyvyiltään, piirteiltään ja

saavutuksiltaan aivan toista luokkaa kuin älykkäinkään eläin. Nykyisin kuitenkin jopa tiedelehdet ja päivälehtien tiedepalstat halventavat mielellään ihmistä kertomalla, että simpanssillakin esiintyy sitä tai tätä inhimillistä, kuten empatiaa, muistuttamatta koskaan, että se mikä apinalla on alkeellista ja vaatimatonta, on ihmisellä pitkälle kehittynyttä ja jalostunutta. Ehkä simpanssin voi hyvällä tahdolla katsoa suoriutuvan joistain alkeellisista laskutoimituksista, mutta eivät nämä eläimet ikinä kehitä nykyaikaista matematiikkaa.

Aivan toisessa yhteydessä ja muodossa on pohjimmiltaan samasta ihmisen väheksymisestä ja halventamisesta kyse kun laitoksessa asuvaa vanhusta ei välitetä auttaa vessaan, vaan kehoitetaan häntä laskemaan alleen. Puuttuu vain että sanottaisiin: Ihminenhan on eläin, alleen ne muutkin eläimet laskevat.

Pelejä, joilla poistetaan ihmisessä olevia vahvoja esteitä tappaa toinen ihminen, löytyy runsaasti niin tietokoneella kuin maastossa pelattaviakin. Aivan pienille tarkoitettu ”tapa tarhakaverisi”- peli kai vedettiin pois, mutta varmaan se kohta putkahtaa taas esiin.

Toistoa ja variaatiota ihmisen halveksimisesta ja alentamisesta ja jopa ihmishengen arvon väheksymisestä riittää, kun sosiaalista maailmaa alkaa katsella tältä kannalta.

Toinen sosiaalisen ulottuvuuden kulttuurinen elementti, josta koulusurmien taustaa kartoitettaessa myös on puhuttu, on *kunnialla eletyn tavallisen elämän ja hyvin tehdyn tavallisen työn halveksiminen*. Keinolla millä hyvänsä on erottauduttava muista, lyötävä muut, oltava ”huippu” – vaikkapa kuuluisa koulutappaja.

Televisio tarjoaa tähän mitä kummallisimpia kilpailuja, joissa osanottajia nöyryytetään ja hävinneitä halvennetaan. Samaa henkeä on työnnetty väkisin jopa yliopistoihin. Kuitenkaan yliopistot eivät pysy pystyssä ja toimi muutaman ”huippututkijan” varassa, vaan sen suuren joukon työllä, joka hoitaa tehtävänsä hyvin ja parhaaseen suoritukseen pyrkien. Kasvatustieteen professori Kari Uusikylä on viime vuosina kuitenkin ollut meillä lähes ainoa, joka on jaksanut tästä jatkuvasti muistuttaa.

Se, missä määrin kulttuurin sosiaalista ulottuvuutta kykenee rakentamaan ja suunnittelemaan ja missä määrin se välttämättä laahaa materiaalisten muutosten jäljessä, on yksi kysymys. Keskustelu rinnakkaisista kulttuureista nostaa esiin toisen kysymyksen, nimittäin sen, *minkä sisältöisiin* ratkaisuihin suunnittelulla pyritään. Kenen kulttuuri on se, mikä ”laahaa perässä” eli minkä tulee muuttua? Ja mitä tämän kulttuurin omaksuneille tapahtuu, elleivät he muutu?

Kysymykset nousevat esiin myös Ogburnin pohdinnoissa kun hän sanoo, että ”hyvin sopeutuneita” on kahta lajia. Toiset ovat sopeutuneet hyvin uuteen materiaaliseen kulttuuriin ja sen vaatimuksiin, toiset taas menneen maailman kulttuuriin.

Tässä kohden mieleeni tulivat omat pienviljelijävanhempani. Minulla on eräs Väinö Linnan kirje, jossa on tällainen lause: ”Torpparilaitos oli maataloustuotannon muoto, joka vapautumisen jälkeen kukki kolme- neljäkymmentä vuotta kestäneen pienviljelijöiden kesän, kunnes koneellistumisen myötä kuoli ja kuihtui pois.” Minun vanhempani olivat sukupolvea, joka eli parhaan aikuisikänsä tuossa pienviljelijöiden kesässä ja oli siihen hyvin sopeutunut. Miltä heidän sukupolvestaan mahtoi tuntua, kun se sai nähdä tämän kesän kuihtumisen ja tuntee uuden ajan vaatimukset, joihin se ei enää kyennyt sopeutumaan?

Yhdenlaisen, synkän vastauksen tähän antoi terveystieteiden tutkimuskeskuksen lääkäri Pohjois-Karjalassa noihin aikoihin toiminut Pertti Pakarinen. Hän kirjoitti Suomen Lääkärilehteen vuonna 1972 artikkelin, jossa hän kyseli, onko rakennemuutoksen aiheuttama ”tulevaisuushokki” pohjoiskarjalaisten kansantauti:

”Pienen kylän ihmisen elämää on siis kouraissut suuri muutos toisensa perästä. Kun hän on ollut täysin valmistautumaton pieniinkin muutoksiin ja nyt on tullut suuria, ei ihme että terveys pettää, ja on jo nyt pettänyt. (...) Sairauksia on aina monta, niihin usein liittyy ahdistuneisuutta, masentuneisuutta ja turvattomuuden tunnetta, mikä puolestaan tuo yhä selvemmin esiin takertuneisuutta sosiaaliturvaan. Kun ihminen on ymmällään, masentunut ja turvaton, tuntuu pienikin kipu suurelta, vähäkin vaiva mahdottomalta kestää.”

Pakarisen kuvaus tulee mieleeni, kun kuulen uutisia yliopistomaailmasta, josta onnekseni pääsin pois hiukan yli kymmenen vuotta sitten, jolloin vanhan kulttuurin mukaisesti alkoi jo olla hankala toimia. Kovin usein uutiset kertovat vanhemman väen masennuksesta ja sairauslomista.

Väinö Linnan kaunis mutta haikea ilmaisu ”pienviljelijöiden kesä”, joka koneistumisen myötä kuihtui ja kuoli pois, houkuttelee kysymään, oliko meillä joskus myös ”hyvinvointivaltion odotusten kevät”, joka ei sitten johtanutkaan kesään, vaan suoraan syksyyn ja kohta kenties ankaraan talveen. Mitä on tapahtunut niille ihmisille, jotka sosiaalistuivat noihin kevätodotuksiin? Jos osa heistä yhä uskoo, että niin jokaista ihmistä kuin aivan tavallista elämääkin tulee arvostaa, kunnioittaa ja suojella, niin hekö itse asiassa ovat ”perässälaahaajia”.

Tai konkreettisemmin kysyen: kun esimerkiksi vanhusten määrä kasvaa ja on etsittävä uusia ratkaisuja, niin tehtäisiinkö se rakentamalla huonokuntoisimmille heidän ihmisarvoaan kunnioittavia vanhainkodin kaltaisia laitoksia? Vai yritettäisiinkö ongelma ratkaista niin, että laillistetaan eutanasia ja rohkaistaan vanhuksia tekemään itsemurha, kun he eivät enää tule toimeen kotonaan? Pitäisikö meidän ymmärtää ja sanoa, että edellisen kaltaiset yritykset johtavat entistä pahempaan ”jäljessä laahaamiseen”, kun sen sijaan eutanasia ja itsemurhaan rohkaiseminen edustavat materiaaliin muutoksiin sopeutuvaa ja rohkeaa ”luovaa ongelmanratkaisua”. Mitä sanoa niille, jotka vastaavat, että kyllä, juuri näin pitää ajatella ja toimia?